

**Toplumun Birlik Ve Beraberliğine Katkı Sağlayan Bazı Sûfî
Deneyimler
(Kesrette Vahdet)**

Dr. Ömer YILMAZ*

Özet

Toplumun birlik ve beraberlik içinde yaşamasını, sosyal dayanışmasını, kardeşlik duygularının pekiştirilmesini sağlayan dinamiklerimizden biri de tasavvuf erbabı ve onların söylemleridir. Bu kişiler hem kendileriyle barışık hem de etraflarıyla daima barış içinde yaşamışlardır. Gerek sağlıklarında gerekse vefat ettikten sonra halkın onlara gösterdiği teveccüh de bunu göstermektedir. Üstelik içinde yaşadığımız Anadolu coğrafyası, çok din ve kültürlülüğe ev sahipliği yapmış bir kıtadır. O nedenle, bütün bunların oluşumunda katkısı bulunan ve yetmiş iki milllete aynı gözle bakmayı tavsiye eden, hoşgörünün önemine inanan, hangi din, dil ve ırktan olursa olsun insana değer veren, dünyaya gereğinden fazla iltifatı doğru bulmayan sûfîlerin yaşam felsefesine ihtiyacımızın olduğu kanaatindeyiz. Din, gelenek ve tasavvufî birikimimiz de doğrusu bu anlamda oldukça zengin bir karakter arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, evliya, hoşgörü, mahalle baskısı, çoğulculuk, bir arada yaşama tecrübesi.

Abstract

Mystics (Sûfis) and their teachings are one of the dynamics that contribute to support society in coherence, co-habiting, and co-existence. Those people (Sûfis) are the personalities who lived in peace by themselves and with their environment. The respect given to them when they are alive and after death proves this fact. The Anatolia is a continent that hosted different religions and cultures. For this reason, we think that all of us has need to learn the Sûfî life-style which teach us to consider every people equally, to believe the importance of respect, and to reject to give too much attention to worldly life. We inherited plenty of religious, cultural and mystical inheritance which should be considered in this regard.

Key Words: Mysticism (Sûfism), Mystic, Respect, social pressure, pluralism, convivencia.

Giriş

İnsanlar-arası ilişkilerin gittikçe zayıfladığı, yerel ve küresel anlamda birbirine karşı hoşgörüsüzlüğün arttığı, kimi çevreler tarafından dile getirilen "mahalle baskısı" tabirinin öne çıktığı bir zamanda, birlik ve beraberliğe daha fazla gereksinim duyulduğu izahtan varestedir. Bu yüzden son zamanlarda küreselleşme ortamında, hem mikro hem de makro planda toplumlara yön veren kanaat öncülerine önemli görevler düşmektedir.

Gelinen bu aşamada evrenin en değerli varlığı "karnı tok" insanın, gönlü ve gözü aynı oranda doyurulamamıştır. Ayrıca sanıldığı gibi artık günümüzde para, makam, kariyer ve gençlik gibi özelliklerin insana mutluluk getirmediği de görülmüştür. Dolayısıyla insan bu hâliyle ne aradığı huzuru bulmuş ne de arzuladığı hürmeti görebilmiştir. Yine o, dünyada yaşanan kargaşa, kavga, koşuşturma ve yalancılık ortamından uzak kalmayı, buna karşın huzur, güven, kardeşlik ve barış içinde yaşamayı arzulamaktadır.

Böylesi gerçek ve gerekçelerden hareket ettiğimiz bu çalışmada, sūfî deneyimlerden yararlanabilme imkânına bakılacaktır. Yetmiş iki millete aynı gözle bakılmasını tavsiye eden mistik enerjinin, günümüz insan ve sorunlarına kısmen de olsa çözüm üretebilecek verilere sahip olduğu tezi işlenecektir. Bu anlamda, daha çok İslâm'ın içsel boyutunu temsil eden sūfîlerin barış içindeki yeni bir dünya düzenine katkısı ele alınacaktır. Çünkü sūfîler, içinde buldukları toplum bireylerini bir arada ve farklılıklarına rağmen kardeşçe yaşamalarına tesir etmiş ender şahsiyetlerdendir.

Ancak bütün bunları söylerken tasavvufun kurumsallaşmış hâli tekke etrafında zamanla cereyan eden bazı olumsuz tavırlar, konumuzun dışında kalacaktır. Şüphesiz her düşünce akımı gibi, toplumun genelinde meydana gelen bozulmanın bu ilim dalı etrafında da vuku bulunduğunu ve bir takım istismarların baş gösterdiğini belirtmek gerekir. O nedenle apoletik (savunmacı) bir yaklaşımdan öte, doğrusu bazı tenkit ve tespitlere de haklılık payı verilmesi gerektiğinin bilincindeyiz. Çünkü İslâm tarih geleneğimizde sūfî zümre ve ekoller arasında kimi zaman grup taassubunun, zümre çatışmasının, dergâh tartışmalarının, üstünlük yarışlarının, siyâsî emelli başkaldırıların ve iç bozulmaların varlığını gözden kaçırmak mümkün değildir. Zaman içinde oluşmuş kimi tarikat baskı ve bağınazlığını, ehil olmayan kişilerin yaklaşım ve temsilini görmezlikten gelemeyiz. Ancak bütün bunların müstakil bir başka çalışma içinde değerlendirilmesine ihtiyaç vardır.

O hâlde, bazen pratikte bu denli olumsuzluklar görülse de teoride tasavvuf düşüncesinin, benlik çekişmelerini, kutuplaşma çabalarını, önyargılı davranışları ve insanlığın içinde bulunduğu buhranları önleyici

ranları önleyici erdemli davranışların sözcülüğünü üstlendiğini belirtmek gerekir. Bu yüzden, çalışmamızda daha ziyade tasavvuf ilmi, evliya kültürü, sûfilerin birlik ve beraberliğe katkısı ve buna imkân tanıyan bazı sûfi deneyimler ele alınacaktır.

İ-Bir Ahlâk İlmi Olarak Tasavvuf

Diğer İslâmî disiplinler gibi kaynağını Kur'ân ve hadisten alan tasavvuf, insanın daha ahlâklı bir yaşam sürmesine yönelik, onun Allah, eşya, dünya ve özellikle de diğer insanlarla olan beşerî münasebetlerini ele almaktadır. Tasavvufî pek çok konunun ilham kaynağı olan Kur'ân, ağırlıklı noktası toplum kurallarını ihtiva eden ahlâk manzumeleriyle doludur. Nitekim Kur'ânın içerik itibarıyla en fazla üzerinde durduğu konuların yaklaşık % 90'ını, ümmet ve toplum temellerinin atılmasında uyulması gerekli ahlâkî prensipler oluşturmaktadır.¹

Tasavvufu ahlâk ilminden ibaret gören tanımlamalar da bunu göstermektedir. Ebû Hamid Gazzâlî (ö. 555/1111) bir eserinde tasavvufu; "*Nefsin geçit yollarını kesmek, onu kötü ahlâktan, fena sıfatlardan uzak tutmanın usul ve çarelerini öğretmek.*"² Şeklinde tarif ederken, son dönem düşünürlerimizden biri olan İzmirli İsmail Hakkı (ö.1366/1946) da tasavvuf tarifini, "tahalluk ve tahakkuk" başlığı altında "*tehzîb-i ahlâk*" şeklinde nitelendirmektedir.³ Başka tespitler ve klasik kaynaklar da bu gerçeğe atıf yapmakta, ahlâkla ilgili en çok irtibatlı ilim dalının tasavvuf olduğu ve bu düşünce yapısının Müslüman toplumların zihniyetini, yaşam tarzını, hayata/dünyaya bakışını, davranış kalıplarını, hatta gündelik dilini birinci derecede etkilediği ifade edilmektedir.⁴ Gerçekten de bu hâliyle tasavvuf, İslâm toplumuna ve bu toplumun kültürüne çok şeyler kazandırmış, özellikle edebiyat, düzyazı, şiir, mûsiki, talim, terbiye, ahlâk, edep, erkân, ırkı, dili ve bölgesi farklı kimseleri kardeşlik anlayışıyla birleştirmiş bir düşünce akımıdır.⁵ Yine birlik ve beraberlik bağlamında uhuvvet, fütüvvet, hasbîlik, hamiyetperverlik, digergamlık (îsâr), müsamaha bu disiplinin önemli kavramlarından sadece birkaçıdır.

¹ Abdoldjavad Falaturi, *Der İslâm im Unterricht*, Diesterweg Verlag, Braunschweig 1992, s. 21.

² Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *el-Munkizu mine'd-dalâl*, çev. Hilmi Güngör, MEB Yayınları, İstanbul 1990, s. 55.

³ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, Umrân Yayınları, Ankara 1981, s. 59, 95.

⁴ İsmail Kara, "Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler*, haz. A. Y. Ocak, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. 574.

⁵ Süleyman Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999, s. 155.

etmekte; yine medresedekiler Müslümanların bile pek az kısmını cennetlik saydığı hâlde, tekke 72 millete bir gözle bakacak kadar geniş ve âlicenabca duygularla yüklü olmuştur.”⁶ Bir tasavvuf uzmanı olan Abdülbaki Gölpınarlı (ö. 1403/1982) da buna benzer bir yaklaşımla tasavvufun Türk kültürüne yaptığı katkıyı belirterek gayet edebî bir tarzda şunları söylemektedir: “İleri düşünceyi besleyen, zevkiyle, şiiriyle, müziğiyle, sema ve sefası ile, sırası geldikçe maziyi anan, vakti geldikçe hâle ilham kaynağı olan hatta, bazen de ileriye hazırlayan, gönüllere huzur, sükûn ve teselli veren, arıtan yahut uyutan, coşturan yahut susturan, ağlatan yahut düşündüren, fakat her hâlde yine de medreseye karşı, ileri görüşü, dar düşünceye karşı insanı ve hür düşünceyi, yobazlığa karşı edep ve zarafeti, gıllate karşı nezâketi, gayza ve kine karşı merhameti ve affi temsil eden kurumlardır.”⁷

Şüphesiz bu görüşler adı geçen her iki ilim adamının kendi bakış açılarını yansıtmaktadır. Buradan, medresenin tamamen atıl, buna karşın tekkenin kusursuz olduğu anlamını çıkarmak mümkün değildir. Medrese de Osmanlı kültür, edebiyat hayatına azımsanmayacak katkı da bulunmuş ve önemli ilim adamları yetiştirmiştir. Ne var ki bir zaman sonra toplumda meydana gelen bozulmadan her iki müesseseye de etkilenmiş, bağnazlık ikisini de kemirmiştir. Nitekim bu denli olumlu işlevler görmüş tekke, içine düştüğü grup taassubu, cemaat engeli, kendi şeyhini tek otorite görme algısı, kuru taklitçilik, merasim zihniyeti, şekilcilik, miskinlik, ehil olmayan müritlerin varlığıyla yozlaşmıştır. Aslında burada bahse konu edilen hususlar, hem disiplinin kendi mensupları hem de diğer bağımsız otoriteler tarafından dile getirilmiştir. Ne var ki bütün bu olumsuz pratikler yukarıda da belirttiğimiz gibi, tasavvufun bu toplumun sosyal, siyasal, kültürel, etik ve estetiğine yaptığı olumlu katkıyı gölgeleyecek boyutta olmamıştır.

II- Evliya Kültünün Dinî ve Sosyo-Kültürel Hayattaki Yeri

İçinde yaşadığımız modern çağda, her görülen şeyi anlama, yorumlama ve değerlendirmede, bir rasyonalizm akımı alıp başını gitmektedir. Burada akıl ve bilim adeta her şeyin değişmez ve yanılmaz ölçüsü kabul edilmiştir. Buna göre, bir şey akla ve bilime ters düşüyorsa onun doğruluk payı da olamaz. Hâlbuki günümüzde, akli aşan ve onunla izahı mümkün olmayan bazı ezoterik, spiritüel kavram ve olaylara rastlanabilmektedir. Şüphesiz akli küçümsemek mümkün değildir. Ancak akılla izahı mümkün olmayan şeyleri bir çırpıda ulu-orta,

⁶ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 128.

⁷ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul 1983, s. 363.

aslı yoktur diyerek, ya da bunlara gelenek⁸, bid'at⁹, hurâfe¹⁰, kült¹¹ şeklinde olumsuz bir anlam yükleyerek reddetmek doğru olmasa gerektir.

Bu cümleden hareketle, evliya kültürünün toplumun dinî anlayışında, sosyo-kültürel hayatında önemli bir role sahip olduğunu teslim ve tespit etmek gerekir. Çünkü insanlar soyut olarak tasavvur ettikleri kutsal varlık Tanrı ile olan ilişkilerini daha konuşulur, görünür, hatta dokunulur hâle getirme eğilimi taşırlar. Üstelik bunun için O'na bir makam/mekân bile tayin ederler. Bu mekânı da (Beytullah) tapınak olarak kendi yerleşim yerlerinin tam merkezine oturturlar.¹² Bununla birlikte, bazı nesnelere kutsiyet izafe etme sadece Müslüman toplumların değil, tüm insanların en temel özelliklerinden biridir.¹³ Örneğin yapılan araştırmalar, felaket (katastrof) olarak algılanan olayların hemen akabinde kiliselere giden Amerikalıların sayısında önemli artış olduğunu, bu noktada gidilen bu kiliselerin birçoğunun da herhangi bir azize izafe edildiğini göstermektedir. Yine Moğol istilası sonrasında Anadolu'da yaşanan sosyal çalkantılarda insanlar veli, evliya ve erenlerin manevî güçlerinden yararlanmak ve buralarda teselli bulmak maksadıyla türbe, tekke ve dergâhlara akın etmiştir. Mısır'da da, düşman bir beldeye girdiğinde tasavvuf ehli ve âlimlerin cami ve zaviyelere koşarak bu hezimetin bitmesi için zikir, evrât ve duaya başla-

⁸ Gelenek: Bir toplumun, mevcut sosyal yapısını ve değerler sistemini, çok büyük sarsıntılar yaşamadan koruyup devam ettirmek maksadıyla, kendinden önceki nesillerden devraldığı, belli bir dönüşüme uğratarak sonraki nesillere aktardığı, inanç, düşünce gibi sosyal uygulamalardır. (Bk. Mustafa Armağan, "Gelenek", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, İstanbul 1990, c. II, s. 87.)

⁹ Bid'at: Dinin aslından olmayan ve şer'î delillere istinat etmeden sünnete aykırı olarak icad edilen şeylerdir. (Bk. Komisyon, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara 2005, s. 72.)

¹⁰ Hurâfe: Mantıkî temeli olmayan, din adına ileri sürülüp benimsenen bâtıl inanç ve davranışlardır. Yine hurâfe akla ve gerçeğe aykırı düşen aldatıcı söz, masal, efsane ve gerçek dışı kabul edilip hoşâ gidilen nakil ve rivayetlerdir. (Bk. Ali Murat Yel, "Hurâfe", *DİA*, İstanbul 1998, c. XVIII, s. 381.)

¹¹ Kült: (latince cultus) Kutsal olarak bilinen varlıklar çerçevesinde oluşmuş, saygı, tapınma, dua, kurban ve ritüel gerektiren, özel yer ve zamanlarda bayram ve törenleri bulunan, kült araçlarıyla cemaat liderlerini içeren inanç ve tapınma. (Bk. Kudret Emiroğlu ve Suavi Aydın, *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s. 519; Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000, s. 482.)

¹² Eyüp Ay, "Ülkemiz, Dinî ve Etnik Mozaiklerin En Canlı ve Parlak Renklerini Bir Araya Getirerek İnsanlık Ailesinin Bir Tablosunu Oluşturmaktadır", *İnanç Turizm Günleri II*, (Sempozyum) Türsab Yayınları, İstanbul 2004, s. 169.

¹³ Recep Yaparel, "Gerçekten Efsane Üretmek, Bir Anlamda Hayatı Kutsallaştırmak, İnsanın en Temel Özelliklerinden Biridir", *İnanç Turizmi Günleri II*, (Sempozyum) Türsab Yayınları, 2004, s. 122-128.

dıkları belirtilmektedir.¹⁴ Belki bütün bunlar bazılarınca olması gerekeni ifade etmese de, olan budur.¹⁵

Buna göre, çaresizliğin verdiği eziklikle insan, mükemmellik, güçlülük gibi niteliklerle donatılmış, dolayısıyla kutsallık taşıyan bir varlığa, mekâna ve nesneye yönelme ve sığınma eğilimi taşımaktadır. Nitekim sosyolojik bir vakıa olarak konuya bir açılım getirmeye çalışan Mümtaz Turhan, insanların izah edemediği hadiseler karşısında duyduğu acz, korku, dehşet ve hayretten kurtulmayı, istikbal veya akıbeti hakkındaki endişelerini gidermeyi, devamlı iç huzura kavuşmayı ihtiyaç olarak gördüğünü belirtmektedir.¹⁶ Yine bir ilim adamının kendi değerlendirmesine göre, Tanrıya atfedilen, O'na adanan mekânlar hangi dinde, coğrafyada olursa olsun, kalplere huzur bahşeden rayihalar taşımakta, katılaştırmış yüreklerin bağını çözerek gözyaşlarıyla birlikte önyargıların akıp gitmesine vesile olmaktadır. Bu vesileyle halklar, kültürler karşılaşma, tanışma ve kaynaşma imkânı bulmaktadır.¹⁷

Nitekim bu tespitten olmak üzere, Anadolu insanının hac ibadeti öncesi yaptığı seyahati edebî tarzda tasvir eden Ömer Lekesiz peygamber makamlarını, evliya türbelerini barındıran şehirlerin insanların maneviyatına yaptığı katkıyı dile getirmektedir. Ona göre, her makam yeni bir sorumluluk yüklenerek olgunlaşmaya, her türbe yeni bir bakış açısı kazanarak kullukta saflaşmaya basamak teşkil etmektedir.¹⁸ Bütün bu yaklaşımlar yeni bir konuyu gündeme getirebilir. O da İslâm'da kutsallık/Kutsal mekân olur mu olmaz mı? Veya mekâna kutsallık izafe etmek caiz mi değil mi sorusudur.¹⁹ Ancak bu ayrı bir tartışma konusudur. Öyleyse meseleye hangi zaviyeden bakarsak bakalım, halk bu tür bir anlayışa/ziyarete temayül etmekte ve buralara bir kutsiyet atfetmektedir.

¹⁴ Tefik Tavil, *et-Tasavvuf fi Mısır İbbâne'l-'asri'l-Osmâni*, Matba'atü'l-İ'timâd, Mısır 1946, s. 29.

¹⁵ Şüphesiz bu gibi mekânlara yapılan ziyaretlerde ölçü kaçırıldığı takdirde itikat açısından tehlike arz eden bir durumla karşı karşıya kalmak mümkündür. Bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı halkın rağbet ettiği ziyaret yerlerine uyulması gerekli bir uyarı levhası koymuştur. Buna göre; adak adama, mum yakma, kurban kesme, para atma, bez-çaput bağlama, emekleyerek girme, yenilecek bir şey bırakma, türbe içinde yatıp uyuma ve türbe etrafında dönmek dinen doğru değildir.

¹⁶ Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri*, MEB Basımevi, İstanbul 1964, s. 49.

¹⁷ Ay, *agm.*, s. 164.

¹⁸ Ömer Lekesiz, *Şirazedden Şirazeye*, Timaş Yayınları, İstanbul 1997, s. 157-158.

¹⁹ Hz. Peygamber'in veda hutbesinin sonlarına doğru değiştiği, " *Bu gününüz nasıl mukaddes bir gün ise, bu ayınız, bu şehriniz... diye başlayan sözlerini bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. (Bk. M. Asım Köksal, İslâm Tarihi, Şamil Yayınevi, İstanbul 1989, c. XVII, s. 254-255; yine Hz. Peygamber'in "(Namaz ve ibadet için) hiçbir mescide sefer edilmesi doğru değildir. (Ziyade sevap umarak) Yalnızca üç mescide sefer edilir. Mescid-i Haram, Mescid-i Resûl ve Mescid-i Aksa"* (Bk. Buhârî, "Salat fi Mescid-i Mekke", 1, 6; Müslim, "Hac", 415; İbn Mâce, "İkâme", 196.)

Evliya kültünün dinî bağlamda bir diğer önemi de özellikle uzun yıllar dinin yasak olduğu bölgelerde açığa çıkmaktadır. Batılı sosyal antropologlar Kırgız, Kazak, Azerbaycan'da yüz yıllık ateizme rağmen İslâmiyet'in kaybolmayış nedenini, güçlü ve dinamik bir halk mistik folkloruna bağlamaktadırlar. Osman Türer de Rusya'daki İslam tarikatları hakkında yapılan bir çalışmanın önsözünde, yetmiş yıllık yoğun Sovyet baskısına rağmen İslam'ın bu ülkede hâlâ varlığını sürdürmesini, buradaki mevcut tasavvufî akımlarla ilintilendirmektedir.²⁰ Erşahin konuya paralel bir zaviyeden yaklaşır, Rusya'da yaşayan Müslümanların dinî inançlarını büyük ölçüde hurâfeler yoluyla hatırladıklarını ve yaşayıp koruduklarını belirtmektedir. Ona göre, bu insanlar için gördükleri bir türbe veya mabet yıkıntısı, dağ başında veya yol üstünde çaput bağlanan bir çalı vb. hurâfeler inancın ayakta kalmasını sağlamış ve insanlara güven kaynağı olmuştur. Zira hurâfe hemen hemen her din ve kültür ortamında, hatta ilkel topluluklarda görülen evrensel bir olgudur.²¹ Doğrusu Rusya için söylenen bu tespitlerin aynı kaderi yıllardır paylaşmış bir başka kıta Bosna ve Balkanlar için de geçerli olduğu söylenebilir.²²

Nitekim bu tespitle bağlantılı olarak, eski Yugoslavya ardılı ülkelerdeki boşluktan istifadeyle bu bölgelere akın eden dinî grupların, kendi inançlarını yaymada başarılı olup olmamaları, ancak bu ve buna benzer değerlere saygı gösterip göstermemeleriyle paralellik arz etmektedir. Örneğin Vehhâbiliğin Balkanlarda istenilen ölçüde rağbet bulamaması ve tutunamaması, kendi itikatlarındaki mezarlık aleyhtarlığı ve türbe düşmanlığından kaynaklanmaktadır.²³ Öyleyse çoğu za-

²⁰ Alexandre Bennigsen, *Sûfî ve Komiser*, ter. Osman Türer, Akçağ Yayınları, Ankara 1988, s. 8.

²¹ Seyfettin Erşahin, "Hurâfe ile Mücadelenin Niceliği ve Niteliği Üzerine", *Diyanet İlmî Dergi*, Mart 2006, c. 42, s.9, 16.

²² Hem Balkanlardaki dinî durumun muhafazasında sûfî motifli eserlerin hem de evliya mezarlarının önemi bağlamında şair Yahya Kemal'in (ö. 1378/1958) ifadeleri bir gerçeğin yansıması olarak görülebilir. Yahya Kemal hatıratında, gerek anne gerekse baba tarafından sofuluk göreneğine vâris olmadığını, sadece annesinin beş vakit olmasa da ara sıra namazını kıldığını belirtmekte ve sözlerini şöyle sürdürmektedir: "Annemin çocukluğundan beri yanından ayırmadığı küçük bir Mushafı vardı. Evde bir de Muhammediyemiz vardı. Kapımızın önünde yüksek bir mezar taşı dikili dururdu. Meçhul bir evliyaya ait olduğu için oradan kaldırılmazdı... Müslümanlık âlemine o kapıdan girdim diyebilirim." (Bk. Yahya Kemal Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hatıralarım*, Baha Matbaası, İstanbul 1973, s. 33-35.)

²³ "İslâm'ı Nasıl Yok Edelim?" adlı bir çalışmanın sahibi olan İngiliz ajan Humphreys, konuyu sefâliklikle ilişkilendirmekte ve Müslümanların rağbet edip dinî kimliklerinin korunmasında müessir bir güç olan türbelere ziyaretin engellenmesi gerektiğini söylemektedir. Humphreys tespitlerinde, Müslümanların mübarek ve mukaddes türbeleri ziyaret ettiklerini, hâlbuki bunların bid'at ve İslâm'ı aykırı olduğunu, Peygamber zamanında böyle bir teşrifatin bulunmadığını, dolayısıyla türbelerin izlerinin ortadan kaldırılarak buralara ziyaretin engellenmesi gerektiğini ifade etmektedir. (Daha geniş

man batıl inanç ve uygulama denilerek bir bakıma bu gibi unsurların literal algılanarak, üstelik sembolik anlam ve değerinin de büsbütün göz ardı edilmesi doğru olmamalıdır. Ayrıca buralarda yaşayan kişiler açısından mezkûr değerlerin ne anlama geldiğinin bilinmemesi, sağlıklı sonuca ulaşmayı engelleyecektir.²⁴

Bütün bu olumlu yönler yanında, özellikle pozitivist akımın tabii sonucu olarak, genelde Batı'da aydınlanma dönemiyle başlayan bir cereyanın da etkisinde kalınarak bu gibi yerlere karşı bir antipati oluşmaktadır. Bu durumda, "*Filozoflar ve onların yolundan giden bazı bilim adamları, tanrıları ve onların öykülerinden oluşan mitolojik tasavvurları, insanın egemenliğindeki yeryüzünden kovarak, gökyüzüne sürmüş ve böylece insanlığın yeryüzüne indirilişinin adeta rövanşını almışlardır. Ancak kutsalın kovulduğu bu dünyada, kriz/sekr hali olarak tanımlayabileceğimiz meşguliyet uzun ve nihai huzuru sağlayamamış ve insanı yeni arayışlara sürüklenmekten de alıkoyamamıştır.*"²⁵

Batı cephesinde durum bu merkezde iken, doğu canibinde nasıldır? Özellikle İslâm tasavvuf tarihinin dönüm noktalarından birini oluşturan İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) vahdet-i vücûd felsefesinde, Batı'nın aksine adeta her yer ve her şeyde Tanrı'yı içkin görme anlayışı sergilenmektedir. O yüzden bu tür mekânlar, -en azından Ekberîye geleneğinde- Tanrı'nın "içkinlik" tezahürü olarak görülmektedir. Böylece İslâm'da-en azından bu tasavvurda- Tanrı hayatın tam ortasında dik ve dinamik durmakta, insanların dinî duyguları böylece canlı tutulmaya çalışılmaktadır.²⁶ Nitekim İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışına açıklamalar getiren İ. Fenni Ertuğrul (ö. 1366/1946), bunu zevkan yaşayanların kazanımlarını sıralarken bunlardan birinin, yaratılmışları Allah'ın tecellisinin zuhur mahalli olarak görmeleri, sevgi, hoşgörü ve hayırhahlığı gerçekleştirmeleri şeklinde sıralamaktadır.²⁷ Yine bu tür mekânlarla insanın ebedî âlemlerle olan ilişkisi daima hatır-

bilgi için Bk. Humpher, *Bir İngiliz Ajanının Hatıratı*, ter. Nevzat Göktaş, Nehir Yayınları, İstanbul 1995, s. 91.)

²⁴ Yaparel, *agm.*, s. 126.

²⁵ Eyüp Ay, *agm.*, s. 172.

²⁶ Bu anlamda küçük bir-iki müşahede bu tezi doğrular niteliktedir. İstanbul Beykoz'daki "Yuşa Tepesi" diye bilinen ziyarette bir annenin kendi ifadesiyle oğluna; "Allah'ın huzuruna çıkıyorsun, edepli giyin" demesi; Doğubeyazıt İshak Paşa sarayı etrafındaki ziyaretçilerin bu şaheseri yapan hakkında akıllarına bir Fatiha bile okumak gelmezken, yüz metre ileride metfun bulunan sûfî şair Ahmed-i Hanî (ö. 1119/1707) etrafında toplanıp dualar etmesi ilginçtir. Bu bölgede bir din adamı, Ahmed-i Hanî'nin orada yaşayan insanların dinî kimliklerinin muhafazasında oldukça etkin bir paya sahip olduğunu aktarması da altı çizilmesi gereken bir husus olarak karşımızda durmaktadır.

²⁷ İ. Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbnü'l-Arabî*, haz: M. Kara, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 100-101.

larda canlı ve etkin kılınmaktadır. Neticede insanlar nazarında fânî âlem yerine ebedî âlemin tercihi dikkatlere sunulmakta, hesap verme inancından hareketle onların sürekli iyilik yapması özendirilmektedir. Bu yaklaşım, aynı zamanda hayatı kutsallaştırmak, nesneyi anlamlandırmak gayesi de taşımaktadır. Bir başka deyişle, burada yatan şahsiyeti kutsallaştırma/şeylaştırma değil, adeta eşyaya şahsiyet kazandırma söz konusu edilmektedir.

Evliya kültü ve onunla irtibatlı diğer anlayışların dinî boyutuyla birlikte bir diğer önemli boyutu da, bu tür kutsal mekânlarda yapılan etkinliklerin, kültürel ve sosyal bir fonksiyon icra etmesidir. Zira buralarda buluşan insanlar, bir şeylerini "öteki" ile paylaşarak toplumsal aidiyetlerini tazeleme imkânı bulmakta, başkalarının derdiyle hemhâl olmayı öğrenmektedirler. İşte bütün bu sosyal ve kültürel fonksiyonları dikkate alan Annemarie Schimmel (ö. 1423/2003), şeyhlerin hayat-takine oranla öldüklerinde daha fazla rağbet gördüklerini ifade ederek şunları söylemektedir: "*Bunlar için düzenlenen kutlamalar mistisizmin en önemli parçalarından biri sayılır. Örneğin sürekli kapalı olan Hint-Pakistan sınırı yılın belli bir gününde açılıp tren seferleri konulmak suretiyle insanların karşı tarafa taşınması sağlanır.*"²⁸ Schimmel daha sonra sözlerini şöyle sürdürmektedir: "*Evliya mezarlarının bulunduğu şehirler emniyet yerleridir. Sığınmacılar bile kendilerini burada daha rahat hissederler. Nitekim Indra Gandhi'nin ölümünden sonra hayatlarından endişe eden pek çok Sih Delhi'deki Nizameddin Hâmûş (ö.?) türbesinin olduğu yere sığınmışlardır.*"²⁹

Buraya kadar anlatılanlardan çıkarılması gereken sonuç, konuya sembolik anlam ve değer göz ardı edilmeden yaklaşılmasıdır. Eğer böyle değil de aksi yaklaşırsa, o zaman hac ibadetinde, Hz. İbrahim'in makamında namaz kılmak, karısı Hz. Hacer'in su bulmak uğruna koştuğu yerde sa'y yapmak, Hacerü'l-Esved'e dokunmak, Mina'da şeytan taşlamak ve kurban kesmek gibi pek çok dinî sembollerin de anlamından habersiz olmak gerekecektir. Öyleyse bid'at ve hurâfe diye nitelendirilen birçok inanç ve davranış da dâhil olmak üzere, toplumun asırlardır geleneğinde yer edinmiş bazı olgular, üstelik her türlü yasaklamaya rağmen hâlâ hayatta kalabilmiş ise bunun arka planı iyi analiz edilmeli ve üstünde düşünülmalıdır.

III- Sûfîlerin (Yatırlar) Birlik ve Beraberliğe Tesiri

Doğrusu ülkemizde vatandaşlık için din ve kültür yegâne belirleyici unsurlar olmamakla birlikte, paylaşılan ortak değerlerin toplumsal birlik ve beraberliği sağlamlaştırdığı ve sosyal yapıyı güçlendirdiği bir

²⁸ Annemarie Schimmel, *Sûfîsmus Eine Einführung in die İslâmische Mystik*, C. H. Beck Verlag, München 2000, s. 70-71.

²⁹ Schimmel, age. 71.

gerçektir. Bunları görmezlikten gelmek iki önemli unsurdan mahrum olmak demektir.³⁰ Arapça bir kelâm-ı kibâr olan, "şerefü'l-mekân bi'l-mekân" (mekânın şerefi orada bulunan insandan gelir) sözünde de ifade edildiği gibi, gönlü esas alan sûfilerin, Müslüman halkta öteden beri büyük bir itibar gördükleri bilinmektedir. Pek çok başka kıymetli zevat bulunmakla birlikte, halk nazarında İstanbul denilince hemen akla E-yüp Sulţan (ö. 49/669), Konya denilince Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Ankara denilince Hacı Bayram-ı Velî (ö. 833/1430), Bursa denilince Emir Sultan (ö. 833/1430), Kırşehir denilince, Ahi Evrân (ö. 661/1262), Nevşehir denilince Hacı Bektaş-ı Velî (ö. 669/1271?) gelmektedir. O hâlde, Erol Güngör'ün de dediği gibi, kültürümüzün büyük simalarının pek çoğunu mutasavvıfların oluşturduğunu³¹ söylemek abartılı bir iddia olmasa gerektir. Hatta bu gibi şahsiyetlerin öldükten sonra adlarına yapılan türbeler, Mevlânâ örneğinde olduğu gibi sadece Türklerin değil, belki de tüm insanlığın gönlüne taht kurmuş ender mekânları temsil etmektedir.

Nitekim ülkemizde son yıllarda "İnanç Turizmi" adı altında yapılan etkinliklerin bu anlayışla doğrudan ya da dolaylı bir ilgisi bulunmaktadır. Bu zevat ve söylemlerinin, temsil ettikleri düşünce yapısının günümüzde din ve medeniyetlerarası ilişkilerde müessir olabilecek potansiyele sahip bulunduğu da iddia edilmektedir.³² Yine bu amaca yönelik olmak kaydıyla, gerek Ortaçağ toplumlarında mistik eğilime sahip grupların toplumsal barışın sağlanmasındaki rolleri, gerekse Selçuklu ve Osmanlı toplum örneğinde görüldüğü gibi barış ve kardeşliği tavsiye eden, dünyanın geçiciliği üzerinde duran, insan ihtirasındaki aşırılığı törpülemeye çalışan dervişlerin halkla devlet arasında arabulucu bir rol üstlendikleri görülmektedir.³³ Çünkü bu gibi toplum kanaat önderlerinin, geniş halk kitleleri tarafından sözleri tutulmakta, sohbetleri dinlenmekte, dolayısıyla toplum bu gibi zatlara hürmet ve saygıda kusur etmemektedir.

Yine asırlardır milletimizin İslâm algısının oluşumunda, sıhhat de-recesi zayıf bazı menkıbeler bulunmakla birlikte, tasavvuf motifli eserleri görmezlikten gelemeyiz. Yaşanılan zaman itibarıyla, Sîretler, Mucizât-ı Nebîler, Mi'râcnâmeler, Hicretnâmeler, Gazavât-ı Nebîler, Esmâ-i Nebîler, Mevlîdler, Hilyeler, Şefaâtnâmeler, Kırk Hadisler, Yüz

³⁰ Himmet Konur, "Avrupa Birliğine Giriş Sürecinde Türkiye'de Tasavvuf ve Tarikatlar", *Türkiye'nin Avrupa Birliğine Girişinin Din Boyutu*, DİB Yayınları, Ankara 2003, s. 559.

³¹ Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1998, s. 162.

³² Reneta Beyer, *İnterreligöser Diyalog, Schlagwort oder Chance?*, GTB, Gütersloh 2000, s. 106-119.

³³ Resul Ay, "Osmanlı Toplumunda Derviş-Gayri Müslim Halk İlişkisi Üzerine", *İnanç Turizmi Günleri III*, Türsab Yayınları, İstanbul 2007, s. 174.

Hadisler, Bin Hadisler, Muhammediyye, Ahmediyye Şerhi, Envârü'l-Âşıkîn, Enîsü'l-Âbidîn, Kara Davut, Delâil-i Hayrat, Hazreti Ali Cenkleri ve daha niceleri geleneğin geleceğe taşınmasında önemli görevler üstlenmiştir.

O hâlde, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde halkın gönlünde yer edinmiş bu gibi gönül erbabının öldükten sonra da, o bölgede yaşayan kişileri bir araya getirtmede müessir oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim ülkemizin farklı yörelerinde bu yatırımların/ziyaretlerin etrafında, çeşitli vesilelerle tertiplenen törenler, yemekli toplantılar, yağmur duaları, hıdrellez günü vb. bir takım etkinlikler bunlardan bazılarıdır. Yine buralar, yeni evlenen çiftlerin kendi evlerinden önce gidecekleri ziyaret mahalli olup, mutluluk temennilerinde bulunmalarına, sünnet olacak çocukların vatan, millet, devlet ve dinine sadık birer fert olarak yetişmelerine matuf ev sahipliği yapan ender mekânlardır. Dolayısıyla hangi maksatla olursa olsun sûfî makamları, insanların kaynaşıp kucaklaşmalarına, buluşup görüşmelerine, küskünlüklerinin giderilmesine zemin hazırlayan ve Allah'a yalvarmak için vesile kılınan yerlerdir. Nitekim Kalenderîler hakkında çalışmalar yapan A. Yaşar Ocak, Kalenderîlerin Türkiye tarihinde hem dini-tasavvufi, hem de sosyal ve kültürel hatta folklorik açıdan derin izler bırakan bir akım ve mektep olduğunu, bu gibi zevata ait türbelerin halkın dilek ve dualarının gerçekleşmesi için birer hâcet mekânı hâline geldiğini iddia etmektedir.³⁴ Keza velilerin, hatta bazen de yanlışlıkla Hıristiyan azizlerin hayat ve türbeleri hakkında halka mal olmuş menkıbe ve hikâyeler de, oldukça birleştirici ve bütünleştirici bir rol üstlenmektedir.³⁵

Belki buraları ziyaret etmek dinin açık bir emri olmasa da, dindarın arzuladığı husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Dikkat edilirse, Kur'ân-ı Kerim'de geçen Musa-Hızır kıssası³⁶ hakikat bilgisini elde etmek için seyahate çıkmaktan bahsetmektedir. O sebeple, tasavvuf erbabının marifet birikiminden yararlanmak, ölmüşse ruhâniyetinden istimdatta bulunmak³⁷ dindarın arzuları arasında görülmektedir. Çünkü halk, bu kimseleri Allah'ın saygın kulları olarak görmekte, duası kabul edilen zatlar şeklinde tanımakta ve yaşadığı hayat açısından onları "model insan" olarak algılamaktadır. Yine bazı bölgelerde birtakım isimlerin çokluğuna bakıldığında, halkın yeni doğan çocuklarına bu gibi saygın kişilerin adını verdiğine şahit olunmaktadır. Zira bu zatlar, top-

³⁴ A. Yaşar Ocak, *Kalenderîler*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 215, 227.

³⁵ Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergah Yayınları, IV. Baskı, İstanbul 1999, s. 123.

³⁶ Kehf, 18/ 60-82.

³⁷ İsmail Kara, "Çağdaş Türk Düşüncesi Çalışmalarının Usul ve Muhtevaya İlişkin Bazı Meseleleri", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları*, İSAM Yayınları, İstanbul 2007, s. 289-310.)

lum nazarında daima iyiyi, doğruyu, güzeli, hayırlıyı ve yararlıyı temsil etmekte, bu kişiler vasıtasıyla Tanrı'ya daha da yakınlaşabileceğine inanılmaktadır. Öyle ki mistik grupların tesir ve kapsam alanları sadece kendi dindaşlarıyla sınırlı kalmamış, onların barışçıl ve uzlaşmacı tutumları, çağlar ve sınırlar ötesi mesajlar ihtiva eden evrensel,³⁸ bağdaştırmacı tasavvufi öğretileri farklı kültürlerin de bir arada yaşamasına örneklik teşkil etmiştir.³⁹

Tasavvuf ve evliya kültürünün dinî ve sosyo-kültürel hayattaki yeri, toplumda meydana getirdiği işlevsel durumu kısaca bu şekilde belirttikten sonra, şimdi de gönül erbabının yaşam felsefesinden istifadeyle bir arada yaşamaya katkı sağlayan bazı yaklaşımlara gelebiliriz.

IV-Birlikte Yaşama Kültürünün Oluşumuna Katkı Sağlayan Bazı Kavramlar

Bir toplumda yaşayan insanların birlik ve beraberliklerinin, sosyal dayanışma ve yardımlaşmalarının sağlanmasında, kardeşlik duygularının pekiştirilmesinde pek çok değer yadsınamaz tesirinin bulunduğu aşikârdır. Bu cümleden olmak üzere, gönül erbabının insan algısı, hoşgörü anlayışı, önyargıdan uzak kurtuluş olgusuna yaklaşımı, dünyanın çekismeye değmeyecek kadar basit ve geçiciliğine olan inançları, çok kültür ve çok dinli yaşam tecrübelerine bakışı, tasavvufi deyimle kesrette vahdeti, vahdette kesreti temaşa etmeleri yararlanılabilecek ipuçlarından sadece birkaçıdır.

1. İnsanın Önemi

Bilindiği gibi farklı dil, din ve etnik yapıya sahip olan insan, tabiatı gereği sosyal bir varlıktır. Dolayısıyla aynı toplumdaki kişilerin farklılıklarına rağmen bir arada kavga ve çekismeden uzak yaşamaları büyük bir önem arz etmektedir. Gerçi toplum halinde yaşayan insanın bir arada tutulmasına matuf onu hukuk dıştan; din, ahlâk, vicdan vb. etmenler içten kontrol etme niyetinde olsa da, buna rağmen anılan müeyyidelerin yetersiz kaldığı da bir gerçektir. Sonuçta kutsalı devre dışı bırakan seküler insan, kozmik düzeni tersyüz etmekte, insanları, evreni, doğayı, toplumları kontrol ve kolonize etme işine soyunarak dünyayı çatışmaların, güçlü olanın hâkim olduğu çarpık hâkimiyet biçimlerinin eşliğine getirmektedir. Bu durumda, bir zihniyet dönüşümüne, değişik kontrol mekanizmalarının devreye sokulmasına büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Öyleyse işe önce "insan" denen varlığın önemi ile başlamak daha doğru olacaktır.

³⁸ Mehmet Demirci, *Sorularla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Damla Yayınevi, İstanbul 2001, s. 14.

³⁹ Ay, *agm.*, s. 174.

Kur'ân, sürekli insanın değerli ve mükerrem bir varlık olduğundan bahsetmektedir. Hikmet sahibi olan ve (hâsâ) abesle iştigal etmeyen Allah, hiçbir varlığı "boşuna" yaratmış değildir.⁴⁰ Yine insan, Allah tarafından yeryüzünün "halife"si⁴¹ kılınmış ve "ilâhî nefha"⁴² ile de şerefendirilmiştir. Aynı zamanda Allah, Âdemi kendi suretinde yaratmıştır.⁴³ Hadis olup olmadığı şüpheli olsa da Gazzâlî (ö. 555/1111) ve İbnü'l- Arabî (ö. 638/1240) gibi diğer pek çok mutasavvıfın klasiklerinde yer aldığı şekliyle, "Yere göğe sığmayan Allah, mü'min kulunun kalbine sığmıştır."⁴⁴ Yine tasavvuf çevrelerinde çokça kullanıldığı hâliyle bir hadis-i kudsîde de; Cenab-ı Hakk, Peygamberine hitaben; "Habibim sen olmasaydın ben âlemleri yaratmazdım"⁴⁵ buyurmuş, böylece "insan" bir anlamda "gâye varlık" olmuş ve dolayısıyla âlem onun yüzü suyu hürmetine yaratılmıştır. Hatta göklerde ve yerde olan her şey,⁴⁶ güneş ve ay,⁴⁷ deniz,⁴⁸ gece ve gündüz⁴⁹ bu insanın fayda ve hizmetine sunulmuştur. Hangi dil, din ve ırktan olursa olsun bütün insanlar yaratıcılarının birliği bakımından eşit,⁵⁰ hepsi Hz. Âdem'in çocukları,⁵¹ hepsi aynı ana-babadan dünyaya gelmiş varlıklardır.⁵²

Nitekim Hz. Peygamber'in Necran'dan gelen Hıristiyan heyetini mescidinde misafir etmesi, hatta onların ayinlerini kendi mescidinde icra etmelerine rıza göstermesi,⁵³ keza Hz. Esmâ'ya hitaben müşrik olan annesine hürmet etmesini söylemesi,⁵⁴ Yahudi bir cenazeye saygı göstermek için ayağa kalkması,⁵⁵ İslâm'da insana verilen önemi göstermektedir. Nasslarda insana hürmetle ilgili bu değerlendirmeler yer alırken, bizim kültürümüzün gönül ustalarındaki insan sevgisi de bir başka boyuta dikkat çekmektedir. Yunus Emre'nin (ö.721/1321) "yaratılanı Yaratandan ötürü sevmesi", Şeyh Gâlib'in (ö. 1214/1799) insanı, "merdüm-i dîde-i ekvân olan âdem" şeklinde telakkî etmesi, Yine

⁴⁰ Kiyâme, 75/36; Mü'minûn, 23/115.

⁴¹ En'am, 6/165; Bakara, 2/30; Sad, 38/26; A'râf, 7/69; Neml, 27/62.

⁴² Hicr, 15/29; Sad, 38/72.

⁴³ Buhârî, "İsti'zan", 1; İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, I-II, Dâru İhyâ-i Tûrâsî'l-Arabiyye, Beyrut 1352, c. I, s. 379.

⁴⁴ Değerlendirme için bk. Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren Yayınları, Könyâ 2001, s. 332.

⁴⁵ Aclûnî, *age.*, c. II, s. 164.

⁴⁶ Hac, 22/65; Lokman, 31/20; Câsiye, 45/13.

⁴⁷ İbrahim, 14/33; Nahl, 16/12.

⁴⁸ Nahl, 16/14.

⁴⁹ İbrahim, 14/33.

⁵⁰ Ra'd, 13/16.

⁵¹ Zümer, 39/6.

⁵² Hucurât, 49/13.

⁵³ Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, AÜİF. Yayınları, Ankara 1982, s. 28.

⁵⁴ Buhârî, "Edep", 7.

⁵⁵ Buhârî, "Cenâiz", 50.

sûfî Ebû Said Ebu'l-Hayr'a (ö. 440/1049) ait olduğu iddia edilen ancak Mevlânâ ile özdeşleşen, "Gel ne olursan ol yine gel"⁵⁶ yaklaşımları hangi dine mensup olursa olsun insanı önemsemekte ve öncelemektedir. Mutasavvîf Niyazî-i Mısrî (ö. 1105/1694) de tüm insanların tek bir nefisten yaratıldıklarına ilişkin Kur'ânî gerçeği⁵⁷ hatırlatmakta, insanların gidip gelmek, tanışmak ve dostluk kurmak suretiyle aralarındaki sevginin artacağını sözlerine eklemektedir.⁵⁸ Mısrî, tüm insanlara Allah'ın nuruyla bakan kişinin, zulmette nur, zehirde panzehir, düşmanlarda dost, kahirde lütuf göreceğini belirtmekte,⁵⁹ insana melek gözüyle bakıldığı takdirde onları yeryüzünde bozgunculuk yapan ve kan döken varlıklar⁶⁰ olarak görüleceğinden bahsetmektedir. Bu hâliyle o, insana meleklerin gözü ile (yeryüzünde bozgunculuk yapan, kan döken) değil, Yaratıcı'nın nazarıyla bakılmasını tavsiye etmektedir.⁶¹

Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) "ahsen-i takvîm"⁶² ayetinden mülhem ürettiği fikir manzumesinde de insanın önemi bağlamında bazı görüşlere yer verdiğini görüyoruz: "Ve't-tîn suresindeki 'Biz insanı en güzel şekilde yarattık' ayetini oku! Ey dost! en değerli inci candır. En güzel sûrette olan insan, hem arşın hem de düşüncenin üstündedir. Bu paha biçilmez şeyin değerini söyleyecek olursam ben de yanarım, duyan da yanar"⁶³ sözü, "Ey Tanrı kitabının örneği insanoğlu! Ey şahlık güzelliğinin aynası mutlu varlık! Her şey sensin. Âlemde ne varsa, senden dışarıda değil. Sen her ne ararsan kendinde ara, çünkü her varlık sende"⁶⁴ ifadesi insanın değerine işaret etmektedir. Sûfiler Peygamberimizin: "Ben Meryem oğlu İsa'ya insanların en yakınıyım. Bununla beraber Peygamberler anaları ayrı, babaları bir evlatlardır. Benimle İsa arasında başka bir peygamber yoktur"⁶⁵ hadisinden hareketle olsa gerek, adeta onların ümmetlerini de birbirlerinin kuzeni görme niyetindedirler.

Edirne Müftüsü sûfî âlim Mehmed Fevzi Efendi'nin de (ö. 1318/1900) insana saygı konusunda seleflerinden farklı bir yanı yoktur. Fevzi Efendi, "Kişi ister fâcir, ister bid'atçı, ister düzgün yapılı biri

⁵⁶ Saîd-i Nefsî, *Suhanân-ı Manzûm-î Ebû Said Ebû'l-Hayr*, Tahran 1334, s. 4, Beyit No: 21.

⁵⁷ Nisâ, 4/1.

⁵⁸ Mustafa Aşkar, *Niyazî-i Mısrî'nin Tasavvuf Anlayışı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s. 306.

⁵⁹ Aşkar, *age.*, s. 264.

⁶⁰ Bakara, 2/30.

⁶¹ Aşkar, *age.*, s. 306.

⁶² Tîn, 95/4.

⁶³ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevî*, çev. V. İzbudak, MEB. Yayınları, İstanbul 1991, c. VI, s. 83, No: 1005 vd.)

⁶⁴ Mevlânâ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Rubâiler*, ter. N. Gençosman, MEB. Yayınları, İstanbul 1986, No: 1382.

⁶⁵ Buhârî, "Enbiya", 48; Müslim, "Fezâil", 143; Ebû Dâvud, "Sünnet", 13.

olsun her hâlükarda bunlara iyi davranılmalıdır. Ancak kötü kişilerle yağcılık yapmaksızın konuşulmalı, onların gittikleri yolun haklı olduğu izlenimini doğuracak sözlere yer verilmemelidir. Kur'ân da Allah, Musa ve Harun'u Firavun'a gönderirken; 'kavl-i leyyin'⁶⁶ tavsiye etmektedir. Sen bu durumda Hz. Musa'dan daha faziletli, o fâcir kişi de Firavun'dan daha kötü değildir. Karşısındaki Firavun olmasına rağmen Allah'ın emri yumuşak sözle konuşmadır. Öyleyse Allah'ın kullarına güzel davranmak gerekir⁶⁷ diyerek insanlara daha hoşgörülü yaklaşılması taraftarıdır.

Netice olarak, "İslâm'ın gülen yüzleri" olarak nitelendirilen bu düşünce temsilcilerinin gelişen bu aşamada insana bakış açılarından yararlanılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü mistik geleneğin altyapısı, niyet ve düşünce, 'incitmem ve incinmem', pratikte ise 'yaratılanı yaratanıdan ötürü sevme' prensibine dayanmaktadır. Bu hâliyle tasavvufta, Allah'a kulluk, kula ise insanîyet göstermek (*et-ta'zim li emrillâh, ve's-şefkati li mahlukillâh*) vazgeçilmez bir öğedir. Yine tasavvufun insan anlayışında kâmil sûfîler, tüm mevcûdâta rahmet nazarıyla bakılmasını, onları aynı yaratıcının kulu olması hasebiyle belli bir ölçüye riayet ve koşullu bir sevgi ve saygıyla karşılanmasını tavsiye etmekte idiler. Aynı zamanda onların nazarında varlığa merhamet, muhabbet ve marifet nazarıyla bakmak tasavvufta tahkîkin bir sonucu, Hz. Peygamberin de tebliğ ettiği dinin bir gereğidir.⁶⁸ O hâlde, hangi din ve etnik yapıdan olursa olsun, insan netice itibarıyla "Yeryüzünde Allah'ın ailesi"⁶⁹ nin bir ferdidir. Doğrusu insanlar arasındaki din, mezhep ve mesrep farklılığı hiçbir zaman ortadan kaldırılamayacağına göre, bu durumda yapılacak tek şey, karşılıklı hoşgörü, saygı ve tahammülden başka bir şey değildir.

2. Hoşgörü

İslâm kültüründe "müsamaha" ve Batı dillerinde daha çok "tolerance" kelimesiyle ifade edilen hoşgörü, hadd-i zatında "farklılık"ın bulunduğu yerde elzem olan bir kavramdır. Zaten çeşitliliğin, çok kültürlülüğün olmadığı, buna karşın tekdüzeliğin bulunduğu bir ortamda bu kelimeyi telaffuz etmekte gereksizdir. Aşık Veysel'in (ö.1393/1973) "*koyun kurt ile gezerdi/fikir başka başka olmasa*"⁷⁰ dizeleri bu gerçeğin bir başka yansımasıdır. Hoşgörü gerek İslâm gerek-

⁶⁶ Tâ-Ha, 20/44.

⁶⁷ Ömer Yılmaz, *Edirne Müftüsü Mehmed Fevzi Efendi, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, İlahiyat Yayınları, Ankara 2008, s. 149-150.

⁶⁸ Dilaver Güner, "İbn Arabî'de Dinlerin Aşkın Birliği ve İbadet Meselesi Hakkında Bir Değerlendirme", *Tasavvuf Dergisi*, S. 11, Ankara 2003, s. 50.

⁶⁹ Aclûnî, *age.*, c. I, s. 22.

⁷⁰ Aşık Veysel Şatıroğlu, *Dostlar Beni Hatırlasın*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, Ankara 1970, s. 91.

se tasavvuf, özellikle Anadolu kültürü açısından, teori ve pratikte, edebiyat ve yaşantımızda yer edinmiş bir anlayışın adıdır. Bu bağlamda, Hakk'ın rahmeti her şeyi kuşatmış,⁷¹ merhameti gazabını geçmiş,⁷² Hz. Peygamber de bir rahmet peygamberi olarak gönderilmiştir.⁷³ Üstelik tasavvufta en büyük makamlardan biri olan "muhabbet" in temeli de herkesi hoş görebilmeye dayanmaktadır.

Hakikatte insanlığın geldiği bu noktada, hem yerel hem de küresel bağlamda bir hoşgörü ortamına ihtiyaç duyulmaktadır. Gerek İslâm'ın gerekse çalışmamıza esas teşkil eden tasavvuf ve erbabı gönül dostlarının birlikte yaşama kültürüne katkı bağlamında sahip oldukları hoşgörü anlayışı, yeni bir zihniyet dönüşümüne yol açabilecek potansiyele sahiptir.

Yunus Emre'nin;

"Yetmiş iki millete bir göz ile bakmayan

*Şer'in evliyasıysa hakikatte âsidir"*⁷⁴ mısraları, yine Onun,

Gönül Çalab'ın tahtı/ Çalap gönüle bahtı

*İki cihan bedbahtı /Kim gönül yıkar ise"*⁷⁵ dizeleri insanlığa hoşgörü adına sahip olunması gerekli bazı özellikleri terennüm etmektedir. Yine İslam tasavvufunda insan gönlü Ka'be ile mukayese edilmiş, bu durumda gönül, nazargâh-ı ilâhî, beytullâh, kıblégâh-ı Kibriyâ olmuştur. Aziz Mahmud Hüdâî (ö. 1038/1628) de bu anlamda;

Ka'beden eşref tutulsa kalb-i insani n'ola

Dest-i kudretle yapılmış sun'î Rabbân-î durur

...

Kalb-i kâmil Ka'beden eşreftir okursan sebak

*Ka'beyi mahluk yaptı kalb-i sun-i pak-i Hak"*⁷⁶ demektedir.

"Allah Dostları" diye tavsif edilen bu şahsiyetler, kendilerini dinlemeye gelenleri insan ve hoşgörü konusunda eğitirken, klasik tasavvuf kitaplarında anlatılan bir olayı sıkça nakletme ihtiyacı duyarlar: *"Hz. İbrahim'e misafir olarak bir Mecûsi gelir ve ondan yemek ister. İbrahim (a.s) önce onu tevhide davet eder. Ancak gelen misafir bu teklifi kabul etmez. Bunun üzerine Hz. İbrahim, ona yemek vermekten*

⁷¹ A'râf, 7/ 151.

⁷² Buhârî, "Tevhîd", 15, 22; Müslim, "Tevbe", 14, 16.

⁷³ Müslim, "Birr", 87; İbn Mâce, "İkâme", 25.

⁷⁴ Yunus Emre, *Dîvân*, Dersaadet 1327, s. 66.

⁷⁵ Yunus Emre, *age*, s. 144.

⁷⁶ Aziz Mahmud Hüdâî, *Divân-ı İlâhiyât*, haz. M. Tatçı- M. Yıldız, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 509.

kaçınır ve onu kovar. Bu olay akabinde vahiy gelir ve Peygamber şu sözlerle ikaz edilir: 'Biz onu inanmadığı hâlde yetmiş yıldır besliyoruz da, sana ne oldu ki, bir kerecik yemek için inancından dolayı kınadın ve ona yemek vermedin?'⁷⁷

Şüphesiz herkese hoşgörü gösterebilmek ve belli bir olgunluğa erişebilmek için oldukça yoğun bir gayret ve eğitim gerekmektedir. O nedenle kişi önce kendi egosu ile mücadele etmeli, ancak bu yapıldıktan sonra evrensel prensibe doğru yol almalıdır. Neticede bu yolda olan sâlik, kendisinin mutlak hâkimi olmadığını idrak edecek, ne kendi salt akli ne de kendi düşünce ve alışkanlıklarının evrensel olanı tek başına temsil etmediğinin farkına varabilecektir. Dolayısıyla böyle bir anlayışta son günlerde daha çok konuşulan şekliyle aynı dindaşlar arasında bir "mahalle baskısı"⁷⁸ nın sözü de edilmeyecektir.

3. Kanaat

Günümüzde insanoğlunun çıkmazlarından biri de, dünyada mahdut olarak depo edilen nimetleri sorumsuz, sınırsız ve adaletsiz bir şekilde harcamasıdır. Geline bu aşamada adeta ekonominin tarifi değişmiş, yeni tarif bir anlamda sınırsız insan gereksinimleri karşısında sınırlı doğanın mücadelesi şekline dönüşmüştür.⁷⁹ Aslına bakılırsa çevrecilerin feryadı, kavga, kargaşa ve anlaşmazlıkların nedeni, savaş ve gözyaşlarının, emperyalizm ve sömürgeciliğin asıl sebebi bu kanaatsizlikten kaynaklanmaktadır. Çalışmamızda önerilen disiplinin teşekkül etmesine imkan veren zühd anlayışının Kur'ân ve hadislerde övülüp, buna karşın zıddı olan dünyevîleşme, tamah, ihtiras ve çıkarıcılığın şiddetle yerilmesi de, insanı kanaate alıştırmaktır.

O hâlde, dünyanın çeşitli yerlerinde meydana gelen terör olaylarını hemen din ile ilintilendirmek yerine, yapılagelen bu tür haksızlıklara bir itiraz şeklinde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Zaten tarihte ve çağımızda cereyan eden uyuşmazlıklar ve kavgalar ciddi bir araştırmaya tabi tutulduğunda, bunların din ve inanç farklılığından değil, daha çok toplumsal, ekonomik ve politik menfaat ve görüş farklılıkla-

⁷⁷ Abdülkerim el- Kuşeyri, *er-Risâle*, tah. A. Mahmud, Kahire 1966, c. I, s. 134, 227.

⁷⁸ Son zamanlarda bu terkip daha çok Şerif Mardin tarafından kullanılmaktadır. Mardin yazdığı bir makalede, dinin birey üzerindeki etkisine temas ederek, mahalle kurallarının aslında çok esnek olduğunu, fakat bu esnekliğin edeplilik maskesi altında işlediğini iddia etmektedir. Yazar, Y. Kadri hikâyelerinden yaptığı bir alıntıyla, şapka giymeye kalkıştığı için mahalle kabadayıları tarafından Batılılaşmış bir Türk'ün dövüldüğüne atıfta bulunmakta, böylece zımnen bir mahalle baskısının olduğundan söz etmektedir. (Bk. Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset, Makaleler 3*, İletişim Yayınları, Basım yeri ve yılı yok, s. 73-75.)

⁷⁹ Erol Kılıç, "Bir Mekanın Şerefi, Orada Bulunan İnsana Göredir", *İnanç Turizmi Günleri*, Türsab Yayınları, İstanbul 2002, s. 96-97.

rından kaynaklandığı görülecektir.⁸⁰ Çünkü bütün dinler, hatta felsefî birtakım akımlar, temel mesajları itibariyle hep iyilik, adalet ve doğruluğu, digergamlığı ve kanaatkâr olmayı telkin ettiği hâlde, bazı mensuplarının sergilediği tavırlar, bu değerleri gözardı edebilmektedir. Örneğin Hz. İsa'nın; "*Bir yanağına vurana öbürünü de uzat ve senin a-banı alandan gömleğini de esirgeme*"⁸¹ şeklindeki öğüdüne mensuplarının ne derece itibar edip etmediği sorgulanabilir.

Doğrusu bu bağlamda Kur'ânî gerçeği de⁸² merkeze alan tasavvuf erbabı, kanaati ve îsârı tercih etmekte bunu bir hayat felsefesi haline getirmeyi arzulamaktadır.⁸³ Nitekim bu durum sufizmde genelde dünyaya karşı bir soğukluk, maddiyata karşı bir ilgisizlik ve menfaate karşı bir isteksizlik şeklinde tezahür etmektedir. Mutasavvıfların diliyle killet-i taam (az yemek), az ile yetinme, az tüketme, tasarruflu harcama, yoksula infak etme, neticede kanaatkâr olma ve başkalarını kendine tercih etme (îsâr) büyük bir meziyet olarak görülmektedir. Bu durumda insanoğlu, Hz. Peygamberin "*Dünyada sanki bir garip veya bir yolcu gibi ol. Kendini kabir ehlinden say!*"⁸⁴ Hadisinin altında yatan anlamı çözebilmeli, yine Sûfî Şeyh Sadî'nin (ö. 793/1391); "*Dünya öyle kıymetli bir meta değil ki nizaya değsin*" ve "*On derviş bir kilimde uyurken, iki padişah bir ülkeye sığmaz*"⁸⁵ deyişlerindeki gerçekleri algılayabilmelidir. Vakıa, dünyanın insanlar arası kavga, kargaşa ve çekişmeye değmeyecek kadar basit ve geçici olduğu bilinci zihinlere yerleşmezse, gerek lokal gerekse global anlamda insanoğlunun aradığı huzuru bulamayacağı anlaşılmaktadır. Yunus'un dediği gibi;

Gelün tanış idelüm/ işin kolay tutalum

*Sevelüm sevillelüm /dünye kimseye kalmaz.*⁸⁶

4. Felâh

Sözlükte çeşitli manalara gelen felâh, Türkçemizde daha çok "kurtuluş" olarak tercüme edilmektedir.⁸⁷ Bu kavram Kur'ân'da değişik versiyonlarıyla birlikte yaklaşık kırk yerde zikredilmektedir. Ancak bütün bunlar Hıristiyanlıktaki kurtuluş anlayışından farklıdır. Çünkü Hıristiyanlıkta günahkâr olarak doğma (Erbsünde- Alm.) esas alındığından,

⁸⁰ Falaturi, *age.*, s. 29.

⁸¹ Luka, 6/29.

⁸² "...Kendileri zarûret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir." Haşr, 59/9.

⁸³ Kelâbâzi, *et- Tearruf*, (Doğuş Devrinde Tasavvuf), Haz. S. Uludağ, Dergah Yayınları, II. Baskı, İstanbul 1992, s. 134.

⁸⁴ Buhârî, "Rikak", 3.

⁸⁵ Sadî, *Gülîstan*, çev. Mehmet Kanar, Şule Yayınları, İstanbul 2002, s. 32.

⁸⁶ Yunus Emre, *age.*, s. 47.

⁸⁷ Ragıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, tah. Safvan Dâvûdî, Dâru's-Şâmiye, Beyrut 1997, s. 644; İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1956, c. II, s. 547.

bundan yegâne çıkış yolu "kurtuluş/necat" tur.(Erlösung, Alm; Salvation, İng.) Onlara göre İsa Mesih'in çarmıha gerilmesi, kendini feda ve kurban etmesi (Erlöser) insanlığın kurtuluşu içindir. Hatta Katolik Kilisesi-de, "*Kilise veya İsa Mesih'e iman dışında başka bir kurtuluş yoktur*" dogması nedeniyle, 1960'lı yıllara kadar kendi dışındakilerle bir türlü irtibata/diyaloga girememiştir.⁸⁸

İslâm'da ise Hıristiyanlıktaki bu kullanıma denk düşen bir kurtuluş inancı yoktur. İslâm'da kurtuluş şartları, iman, salih amel ve tövbedir. Bu şartlar yerine getirildiği takdirde, Allah'ın yardımı ile kurtuluş herkes için mümkündür.⁸⁹ Bir başka ifadeyle, İslâm düşüncesinde Hıristiyanlıkta olduğu gibi bir kurtarıcı ve günahlardan arındırıcıya yer verilmez. Böyle olursa Allah ile insan arasındaki karşılıklı münasebet zedelenmiş olacaktır. Zira İslâm'da Allah-insan ilişkisi, günah ve günahtan kurtuluş inancına göre değil, tevbe, pişman olma, af ve bağışlama esasına dayanmaktadır. Nitekim halk arasında çok kullanıldığı haliyle, "Allah ile kul arasında bir aracı yoktur" sözü de buraya münasip düşen bir gerçeğin ifadesidir. O nedenle İslâm'da Hıristiyanlıktaki gibi ezeli bir günahtan arınma değil, olsa olsa bir hidayetden (doğru yolu) söz edilebilir.

Şüphesiz Müslümanın sahip olduğu dinî güzellikleri, doğruyu, hak ve hakikati bir başkasıyla paylaşmasından daha doğal bir şey olamaz. Nitekim âyette, "*Sizden, hayra çağırın, iyiliği emreden ve kötülükten men eden bir topluluk bulunsun. İşte kurtuluşa erenler onlardır*"⁹⁰ buyrulmaktadır. Bu durumda, İslâm'a göre yaratılış bakımından zaten iyi olan insanın ihtiyacı kurtuluş değil yukarıda da değinildiği gibi hidayete ulaşmaktır.⁹¹ İşin kul açısından sorumluluk boyutuna gelince, doğrusu onun kimseyi cennete sokmak gibi bir mecburiyeti de yoktur. O hâlde dinimizde her şeyden önce cennete gönderme ve hidayete erdirmeye Allah'ın yetkisinde olan bir husustur. Âyette bu durum Hz. Peygamber'e hitaben net biçimde şu şekilde yer almaktadır: "*Şüphesiz sen sevdiğin kimseyi doğru yola iletemezsin. Fakat Allah, dilediği kimseyi doğru yola eriştirir. O doğru yola gelecekleri daha iyi bilir*"⁹². Yine bir başka âyette, "*Kurtuluş ne sizin kuruntularınıza ne de Ehli Kitab'ın kuruntularına göre olacaktır*"⁹³ buyurulmak suretiyle, kurtuluşun, Yüce

⁸⁸ Mahmut Aydın, "Dinlerarası Diyalog Yeni bir Misyon Yöntemi mi? Kurumsal ve Bireysel Diyalog Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *İslâmiyat* V, Temmuz 2002, s. 32.

⁸⁹ Bk. Bakara, 2/254-255; Mü'minûn, 23/1-11; Sebe, 34/23; Saf, 61/10-12; Şems, 91/9-10; A'lâ, 87/14-15.

⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/104.

⁹¹ Abdoldjavat Falaturi, "İslâm ve Batı, Birleştiren ve Ayıran Noktalar", terc. H. Ünal, *Avrupa İslâm Üniversitesi İslâm Araştırmaları Dergisi*, Rotterdam, 2008, sayı I, s. 22.

⁹² Kasas, 28/56.

⁹³ Nisa, 5/123.

Allah'ın iradesi ve takdiri alanına ait bir konu olarak belirlendiği ifade edilmektedir. Zaten Kur'ân, kurtuluş için imanla birlikte ameli de ekleyerek daha bütüncül bir yaklaşım sergilemekte, hatta toplumun ıslah ve iyiliği emir işlevselliğini yürüten ehl-i kitabın bu durumunu da övgüye layık bulmaktadır.⁹⁴ Yine İslâm'da sorumluluğun "bireysel" olduğu da göz ardı edilmemelidir.⁹⁵

Sûfîler diğer İslâm düşünürlerine göre felâh konusunda daha da geniş bir yelpazeye sahiptir. Nitekim sûfî müfessir Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) işârî tefsirinde yukarıda zikredilen bir âyetin tefsirinde; "*Asıl kaynağın aynı, yolların ayrı olması (ayrı olan bu yolların) hüsn-ü kabul görmesine engel değildir. Her kim Hak Teala'yı ayetlerindeki gibi tasdik eder; zat ve sıfatları hakkında bildiklerine iman ederse, bu durumda şeriatların farklı olması, farklı isimlerle anılması ilahi rızayı kazanma hususunda bir sakınca teşkil etmez*"⁹⁶ demektedir. İmam-ı Rabbânî'nin (ö.1033/1624) Mevlânâ'ya atfettiği; "*Bütün yaratıkların alıp verdiği nefesler adedince Allah'a yol gitmektedir*"⁹⁷ şeklindeki sözü de felâhı olabildiğince geniş bir çerçeveye yerleştirmektedir.

İbnü'l-Arabî ise (ö. 638/1240) Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslâm'ı dinlerin aşkın birliği/evrenselliği bağlamında telakki ettiğinden şunu söylemekte bir sakınca görmemektedir: "*Zaman zaman Musa'nın şeriatına inanırım da Yahudi'nin yolunu kabul ederim. Gâh kendimi İsa'nın şeriatına inanmış ve kilisede ibadet eder bulurum. Gâh Hz. Muhammed'e inanmış bulurum da Nebi'ye sapasağlam sarılırım.*"⁹⁸ Aynı müellif bir diğer eserinde de benzer görüşler serdetmektedir.⁹⁹ O bu sözleri ile aslında, "ötekileri" kurtuluş dairesi içinde görme arzusunu izhar etmektedir. İbnü'l-Arabî'yi yorumlayan ve onun evrensel bir din anlayışına sahip olduğunu iddia eden Afifi, bu tür sözlerden hareketle müellifin, çok tanrı ve putlara tapanların sadece sahne ve manzaralarının farklı olduğunu, gerçekte ise bu kimselerin dahi taptığının bir hakikatin tezahüründen başka bir şey olmadığını belirtmektedir.¹⁰⁰ Hatta Şeyhi Ekber'in vahdet-i vücûd merkezli din anlayışında, "halk katındaki din"¹⁰¹ adını verdiği, ilâhî hükümlere uygun olan örfi uygu-

⁹⁴ Câsiye, 45/16.

⁹⁵ En'am, 6/164; Fâtır, 35/18; Zümer, 39/7.

⁹⁶ Abdülkerim el- Kuşeyri, *Letâifü'l-işârât*, tah. İbrahim Besyuni, Mısır 1983, c. I, s. 96.

⁹⁷ Ahmet Serhendi, *Mektûbât*, Karaçi 1973 ,I/ 39 , (30. Mektup)

⁹⁸ İbnü'l-Arabî, *et- Tâiyye*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, nr. 4291; Ahmet Cezzar, *el-Fenâ ve'l-hubbü'l-ilâhî inde İbnü'l-Arabî*, Kahire 1990, s. 272.

⁹⁹ İbnü'l-Arabî, *Tercümânü'l-eşvâk*, Beyrut 1996, s. 44-45.

¹⁰⁰ Ebu'l-A'la Affifi, *Muhyiddin İbn Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, çev. M. Dağ, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998, s. 145-146.

¹⁰¹ İbnü'l-Arabî Fusûs adlı eserinde dinin iki tarzda olduğunu, bunlardan birinin "inda'llah" diğlerinin ise "inde'l-halk" bulunduğunu beyan edip tafsilatlı bilgi sunmak-

lamalardan müteşekkil ibadet ve inanç şekilleri "nevâmîsü'l-hikemiyye"¹⁰² görüşüyle de bunlara sıcak baktığı rivayet edilmektedir.¹⁰³ İbnü'l-Arabî çizgisiyle yakın bir seyir izleyen Mevlânâ'nın da aynı yolu takip ettiği:

Bâzen gizlenen, bâzen âşikâr olan biziz,

*Bazen mü'min, bâzen Musevî, bâzen da Hıristiyanız*¹⁰⁴ dediği görülmektedir. Niyâzî-i Mısırî (ö. 1105/1694) de İbnü'l-Arabî ile benzer görüşü neredeyse aynı kelimelerle ifade etmekte ve daha bütüncül düşünerek bu görüşünü şu şekilde açıklamakta bir sakınca görmemektedir:

Geh Nasârâ, geh Yahudî, gâhî Tersâ, geh Mecûsî,

*Gâhî Şia, gâh olur Sünnî -Müselmân olurum."*¹⁰⁵

Bu arada mezkûr ifadelerden hareketle başta İbnü'l-Arabî, Yunus Emre, Mevlânâ ve Mısırî olmak üzere onların eklektik bir din anlayışına sahip olduklarını iddia etmek doğru değildir. Sûfîler bu sözleriyle, bir taraftan hakikatin bilgisine farklı yollardan ulaşabileceğini söylerken, diğer taraftan kendi yolları İslâm'ın diğerlerine nispetle üstün olduğu inancından asla vazgeçmemişlerdir. O hâlde beşerî ilişkiler açısından önemli olan husus, her din mensubunun kendi bildiği ve hak gördüğü dinin güzelliğini öteki ile paylaşırken herhangi bir zorlamaya gitmemesi, yekdiğerinin inandığı kutsala saygı göstermesidir.¹⁰⁶

Üstelik İslâm akâidinde, bırakın ötekileri kendi inananlarının bile azaptan emin olması ve cenneti mutlak görmesi düşünülemez. Nitekim itikâdî mezhepler arasında tartışmalı olmakla birlikte, ehl-i sünnetin iki büyük ekolüne göre cennete girmek ibadetlerin sonucu değil, Allah'ın fazl ve ihsanı neticesidir.¹⁰⁷ Şüphesiz bütün bunlar ibadetin gereksizliği ve İslâm'ın "hak din" olmasına halel getirecek yaklaşımlar değildir. Önemli olan kurtuluş konusunda esas otoritenin Allah olduğunu kabul edip bir başkasını yargılamaktan kaçınmaktır. Eğer böyle davranılırsa mevcut sorunların çözümü daha kolay olacaktır.

tedir. (Daha geniş bilgi için Bk. A. Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, Haz. M. Tahrallı, S. Eraydın, MÜİFV. Yayınları, c. II, s. 174-180; Ahmet Kamil Cihan, "Fusûsu'l-Hikem'de 'Din' Kavramı" *Tasavvuf Dergisi*, S. 21, Ankara 2008, s. 145-159.)

¹⁰² Bk. Fusûs, s. 175.

¹⁰³ Geniş bilgi için Bk. Dilaver Güre, "İbnü'l-Arabî'de Lügat, İstilah ve Bâtın Anlamlarıyla Din Kavramı", *Marife Dergisi*, Konya 2002, Yıl 1, Sayı, 3, s. 50.

¹⁰⁴ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Hz. *Mevlânâ'nın Rubâileri*, ter. Şefik Can, Ankara 2001, No: 1527.

¹⁰⁵ Niyâzî-i Mısırî, *Divân-ı Niyâzî*, Neşr: Mehmed Rıza, Dersaadet 1325, s. 50.

¹⁰⁶ En'am, 6/108.

¹⁰⁷ Aliyyü'l-Kârî, *Şerhu'l-Emâlî*, Dersaadet 1985, s. 119. Sûfîlerin görüşü de bu konuda kelamcılarla aynıdır. (Bk. Kelâbâzî, *age.*, s. 80-81.)

Kurtuluş konusunda Kur'ân ve sünnet'te, dikkat çekilen bir diğer önemli nokta da kalplerde olup biteni, sadece Yüce Allah'ın biliyor olmasıdır.¹⁰⁸ Yine Hz. Peygamber'in kişileri tekfir etme hususunda Müslümanları hassas olmaya çağırması bu açıdan dikkat çekicidir.¹⁰⁹ Nitekim bir seriye esnasında, kelime-i şehâdet getirmesine rağmen bir müşriki öldüren Üsâme'ye; "Bari kalbini yarsan da bu sözü doğru söyleyip söylemediğini bilseydin ya?" şeklinde sitem etmesi bunu göstermektedir. Bunun üzerine Üsâme, "Bu sözü peygamberimiz o kadar çok tekrarlardı ki keşke o gün yeni Müslüman olsaydım"¹¹⁰ diyerek yaptığı işin yanlış olduğunu belirtmiştir.

Kısaca, Müslüman tasavvufî terbiyenin de işaret ettiği üzere, toplumsal ilişkilerde diğer insanları söz, iş ve davranışları ile değerlendirmek durumundadır. *Taarruf* sahibinin de dediği gibi, Allah'a ve başkalarına karşı hüsn-ü zan, nefse ise sû-i zan esas alınmalı, insanların iyiliğini ve hidayetini temenni ederek onlara müsamaha ile yaklaşılmalıdır. Yine zâhiri hallerine bakarak bütün mü'minlerin iman sahibi olduğuna şahitlik edilmeli, onların içindeki gizli hallerin ise Allah'a havalesi yapılmalıdır.¹¹¹ Bir başka ifadeyle, sadırlarda olup-biteni Allah'a havale etmek, satırlarda olanı ise olabildiğince hayra yormak sûfilerin ortak anlayışı gibi gözükmektedir.

5. Çoğulculuk(Pluralizm)

Birlik ve beraberliğin oluşumunda hoşgörü ve felâh ile bağlantılı olarak değerlendirilmesi gereken bir diğer önemli kavram çoğulculuktur. Allah'ın insanları tek bir ümmet yapmaması,¹¹² farklı zaman ve mekânlarda, farklı kitap ve peygamberler göndermesi,¹¹³ her kavim için bir yol göstericinin bulunduğunu belirtmesi¹¹⁴ yine her birine bir yol ve yöntem tayin etmesi,¹¹⁵ dinde zorlamanın olmaması¹¹⁶ gibi pek çok âyetler bu farklılığın/kesretin bir vakıa olarak kabulünü gerektirmektedir. Bir başka ifadeyle, yaratıcıda tevhid (birleme) ne denli bir önemi haizse, mahlûkatta kesret (çokluk) de aynı önemi haizdir.

Günümüzde çokça kullanıldığı hâliyle pluralizm, hadd-i zatında İslâm'ın on beş asırdır tasavvufî bir yaklaşımı olan "kesret içinde vahdet" (çokluk içinde birlikte yaşamak) anlayışının pratiğe yansıtılmasından başka bir şey değildir. Hatta çoğulculuk nedeniyle olsa gerek

¹⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/119.

¹⁰⁹ Buhârî, "Edeb", 73; Müslim, "İman", 111; Tirmizi, "İman", 16.

¹¹⁰ Müslim, "İman", 158.

¹¹¹ Kelâbâzî, *age.*, s. 84-86.

¹¹² Hûd, 11/118.

¹¹³ Fâtır, 35/24.

¹¹⁴ Bakara, 2/213; Mâide, 5/48.

¹¹⁵ Bakara, 2/148; Mâide, 5/ 48.

¹¹⁶ Bakara, 2/256.

sûfizmi, kesreti fark etme ve vahdeti hissetme mesleği olarak nitelendirilenler de bulunmaktadır.¹¹⁷

Bundan başka, hem İslâm'ın ilk dönemlerindeki "Medine Vesikası", hem de Selçuklu ve Osmanlı devlet anlayışındaki uygulamalar, çok kültür ve çok dinli bir hayatın aslında bu kültüre pek yabancı olmadığını göstermektedir. Nitekim "Medine Cemaati Sözleşmesi" ndeki, "Beni Evs Yahudileri mü'minlerle birlikte bir ümmet, bir cemaattirler, ama müminler kendi dinlerine, Yahudiler de kendi dinlerine sahip olacaktırlar" maddesi çoğulculuk, kesret içinde vahdetin temellerini oluşturan en güzel tanımlardan biridir.¹¹⁸ Yine Medine'de Necranlı Hıristiyanlarla yapılan anlaşma, "şartlara uyulduğu sürece kiliselerin yıkılmayacağı, din adamlarının sürgün edilmeyeceği ve kimsenin dinini terk etmesi için herhangi bir zorlama yapılmayacağı"¹¹⁹ taahhüt etmektedir. Kudüs'ü fetheden Hz. Ömer'in, ibadetini kilisede eda edebileceğine dair kendi din adamları tarafından yapılan teklifi, Müslümanların burayı satın alabileceği endişesiyle geri çevirmesi de İslâm tarihinde kutsala saygı ve fethedilen bölgenin çoğulculuğa imkân tanınması açısından oldukça ilginç bir örnektir.¹²⁰

Konuyu genel İslâm tarihinden sıyrıp daha özele indirirsek, içinde yaşadığımız Anadolu topraklarının başta İslâm, Hıristiyanlık ve Yahudilik olmak üzere üç semâvî dine, hatta değişik pagan kültürlerine, farklı din ve inanışlara tarih boyu beşiklik yaptığını söylememiz gerekir. Yoğun göç ve ihtida hadiselerinin yaşandığı X. ve XI. yüzyıllar sonrasında Anadolu halklarının hızla Müslüman olması dönemi sonrasında bile bu coğrafyada öteden beri yaşamakta olan Hıristiyanlık, Yahudilik ve diğer dinlere karşı asimilasyon ve yok etme politikaları izlenmemiştir. Hatta Anadolu'da inanç sistemlerine sağlanan bu özgürlük ortamı nedeniyle ki yalnızca Anadolu'nun yerli halkları değil, Anadolu dışında yaşayan ve kendisini baskı altında hisseden çeşitli dinî gruplar da tarihte zaman zaman topluca Anadolu'ya göç edip sığınmak durumunda kalmışlardır. Buna en güzel örnek, 1495 yılında başta İspanya olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinden göç ederek Anadolu'ya

¹¹⁷ Kemal Sayar, *Sûfî Psikolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004, s. 46.

¹¹⁸ 47 maddeden müteşekkil antlaşmanın detayı için Bk. İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, tah. Mustafa Saka, İbrahim Ebyârî, Abdülhafız Şiblî, II. Baskı, Mustafa Halebi Matbaası, Mısır 1955, s. 501-504; Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku's-siyâsiyye*, çev. Vecdi Akyüz, Kitabevi Yayınları, İstanbul trz. s. 63-73; M. Asım Köksal, *İslam Tarihi* (Medine Devri), Şamil Yayınevi, İstanbul trz., s. 174-178.

¹¹⁹ Fayda, *age.*, s. 30.

¹²⁰ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, ed. H. Dursun Yıldız, Zaman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1986, c. II, s. 94.

gelen, yine XIV. yüzyılda Avrupa'daki baskılardan kaçan binlerce Aşkenaz ve Karait Yahudileri gösterilebilir.¹²¹

Sadece Yahudiler değil diğer din mensupları da aynı hoşgörü ortamında yaşamış, asırlardır bu topraklarda varlıklarını sürdürmüş ve dinlerinin gereğini yerine getirmekte bir sıkıntıyla karşılaşmamışlardır. Nitekim Ermeni Patriği Mesrob Mutafyan, Patrikliğin Fatih tarafından tesis edilmesinin 536. yıldönümü nedeniyle yayımladığı bir beyanında, "*Ben şahsen bir Kilise tarihçisi olarak Patriklik mertebesindeki yüksek bir kilise makamının bir Müslüman padişah tarafından tesisi gibi bir olaya Dinler Tarihinin başka hiçbir sayfasında rastlamadım*"¹²² demiştir.

O hâlde, çoğulculuğun ihlâli bağlamında, nadir dönemlerde görülen bazı olumsuz durumlar bir kenara bırakılacak olursa Anadolu topraklarında kayda değer bir din çatışmasına tanıklık edilmemiştir.¹²³ Buna karşın çoğulculuk kavramını henüz yeni dillendiren Avrupa kıtasındaki kanlı "mezhep savaşları" ve engizisyon mahkemelerinin geçmişi çok eski değildir. "*Ülkenizi alınca sizin hepinizi Katolik yapacağız*" tehdidine karşın, derviş meşrep gazilerin, "*Her cami yanında bir kilise bulunacaktır*"¹²⁴ demesi, sentezci karaktere sahip bir kültürün manidar cevabı olarak karşımızda durmaktadır. Osmanlı Padişahı II. Mahmut'un, Darü'l-Aceze müessesesine üç mabedi yan yana koydurarak, "*Ben Hıristiyan tebaamı kilisede, Yahudi tebaamı havrada, Müslüman tebaamı camide görmek isterim*"¹²⁵ sözü de çoğulculuğa tahammülün bir diğer göstergesidir.

Böylece devleti idare edenler, hiç kimsenin dinine, ibadet şekline ve mabedine karışmamış, herkesin dilediği şekilde ibadetini kendi usulüne göre yapmasına ve mabetlerini inşa etmesine imkân tanımıştır. Bu denli bir hoşgörü anlayışını bir başka devlet yapısında görmek neredeyse imkânsız gibidir. Şüphesiz bunda mensubu bulunulan İslâm dininin göz ardı edilemez katkısı bulunurken, tasavvufî terbiyenin de rolü inkâr olunamaz. Nitekim ünlü seyyah İbn Batuta'nın (ö. 771/1369); "*Tanrı güzelliklerini öteki ülkelere ayrı ayrı dağıtırken, bu-*

¹²¹ Şinasi Gündüz, "Marmara Bölgesi ve Balkanlarda Semavi Dinlerin Öncüleri ve İzleri", *İnanç Turizmi Günleri III*, Türsab Yayınları, İstanbul 2006, s. 119.

¹²² Osman Cilacı, "Müslüman Hıristiyan Diyalogu ve Ülkemizde İslâm'ın Hoşgörüsü", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 33, sayı 3, Ankara 1997, s. 79.

¹²³ Fuad Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 79. İşin ilginç tarafı yabancı dine karşı gösterilen bu geniş toleransın, İslâm dininin farklı mezhepleri arasında bu denli olmadığı, Sünnî görüşlerin yayılması bağlamında zaman zaman heretik sayılan gruplarla sözlü ve fiili tartışmaların yaşandığı nakledilmektedir. (Bk. Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dini Serüveni*, Şema Yayınevi, İstanbul 2006, s. 359.)

¹²⁴ Mustafa Kara, *age.*, s. 124.

¹²⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2003, c. XVII, s. 163.

rada hepsini bir araya getirmiş" şeklinde överek, "Şefkat Diyarı" diye nitelendirdiği Anadolu,¹²⁶ çok uzun olmayan bir zamanda bu defa Alman tarihçi Paul Wittek'in ifadesiyle "Derviş Devlet"¹²⁷ hâline bürünmüştür. Doğulu ve Batılı bu iki seyyahı ortak bir noktada buluşturan ülkemiz coğrafyasının imrendiren hâli, farklı medeniyet, kültür, din ve etnisitilerin canlı, birbiri içinde asimle olmadan, ahenk, uzlaşma ve uyumlu yaşamalarına imkân tanınmasından kaynaklansa gerektir.

Sonuç

Bütün buraya kadar anlatılanlar, dinimiz, tarih ve kültürümüz, örf ve adetlerimiz, tasavvufî tecrübemizin herkese yetecek kadar zengin bir müktesebata sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca Anadolu havzası hoşgörü, insan sevgisi, birlikte yaşama tecrübesi açısından bir başka kıta ile kıyaslanamayacak kadar zengin ve emsalsiz örneklerle doludur. Hatta bu hoşgörü kültürüne Müslümanların hâkimiyeti altındaki Endülüs ve Sicilya deneyimini de katmak mümkündür.

Bilindiği gibi dirlik ve düzen, birlik ve beraberlik, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, ancak birbirlerini samimiyetle seven insanlar arasında mümkün olabilir. Bununla birlikte, insan doğasındaki mala, menfaate, faydacılığa düşkünlük belirli oranda dizginlenmediği sürece kişiler arasında bir çıkar kavgası sürüp gidecektir. Bu ise toplum fertleri üzerindeki ahengi bozacak, adeta insanlar arasında bir rekabete neden olacaktır. O zaman burada artık bir yardımlaşmadan değil, olsa olsa bir yarışmadan söz edilecektir.

İnsanlığın geldiği bu aşamada gerek küresel gerekse yerel anlamda toplumsal barışa ve karşılıklı hoşgörüye her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyulduğu bir gerçektir. O nedenle çalışmamızın aslını oluşturan sûflerin hayat felsefesi ve insanlık sevgisinden hareketle ortaya koydukları birlikte yaşama tecrübesinden azami ölçüde yararlanılmalıdır. Bu ise başta hangi din, dil ve ırka sahip olursa olsun insana verilecek değerden başlayacaktır. Hatta bu durumda dini, dili ve ili kendisinden olmayana bile bu denli bir hoşgörü ve uzlaşma örneği göstermiş bir milletin, kendi dindaşları arasında bir "mahalle baskısı"ndan söz etmenin anlamı da kalmayacaktır. Öyleyse, pek çok ortak değeri paylaşanlar, farklılıkları bir zenginlik olarak görmeli, adeta bir kilimin desenlerinin, bir çininin renklerinin ona nâkısâ değil, olsa olsa uyum, armoni, güzellik ve zenginlik getirdiğinin farkına varmalıdır.

Sözün kısası, ülkemizde Mevlânâ, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Vefî vb. şahsiyetler adına tertiplenen toplantı ve ihtifaller folklorik ve sem-

¹²⁶ İsmet Parmaksızoğlu, *İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, KB. Yayınları, Ankara 1981, s. 1.

¹²⁷ Paul Wittek, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, ter. Fatmagül Berktaş, İstanbul 1985, s. 53-54.

bolik olmaktan çıkarılmalı, insanlarımıza adı geçen şahısların insan sevgisi, ötekine karşı hoşgörüsü, digergamlık anlayışı anlatılmalıdır. Yine her mezhep ve meşrep sahibi kişileri bir araya toplayabilme potansiyeline haiz toplum dinamiklerimizin klasiklerinden azami ölçüde istifade edilmelidir. Kadim kültürümüzün bir parçası olarak sûfi gelenek ve temsilcilerinin, hiç olmazsa sahip olduğumuz insan, dünya ve hoşgörü anlayışına pozitif katkı sağlayacak ve bir zihniyet dönüşümüne tesir edebilecek role sahip olduğu unutulmamalıdır.